

ARTYKUŁY

KWIRYNA HANDKE

Warszawa

CIĄGŁOŚĆ I CEZURY W ŻYCIU WYRAZÓW EKSPERYMENT WARSZTATOWY

Słowa kluczowe: życie wyrazów, ciągłość, cezury

W tym tekście kontynuuję swoje wcześniejsze badania nad życiem wyrazów w polszczyźnie – tych funkcjonujących w społeczeństwie, i tych utrwalonych w leksykonach. Rezultaty dotychczasowych dociekań zawarłam między innymi w dwóch obszernych studiach metodologiczno-materiałowych: „*Czasowe cezury*” i *przebieg życia wyrazów*¹, *Pojęcie i termin „archaizm” na tle zawartości polskich leksykonów*², a także w pewnej mierze we współautorskiej książce *Nie dajmy zginąć słowom*³.

¹ K. Handke, „*Czasowe cezury*” i *przebieg życia wyrazów*, w: *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. IV, pod red. M. Białoskórskiej, Szczecin 1997, s. 9–27; przedruk w: K. Handke, *Rozważania i analizy językoznawcze*, Warszawa 1997, s. 55–69.

² K. Handke, *Pojęcie i termin „archaizm” na tle zawartości polskich leksykonów*, w: *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. V, pod red. M. Białoskórskiej, Szczecin 1999, s. 2–20; przedruk w: K. Handke, *Rozważania i analizy językoznawcze*, Warszawa 1997, s. 71–80.

³ K. Handke, H. Popowska-Taborska, I. Galsterowa, *Nie dajmy zginąć słowom. Rzecz o odchodzącym słownictwie*, Warszawa 1996, s. 369.

W przywołanych opracowaniach przedmiotem badania było słownictwo zawarte w leksykonach języka polskiego – od słownika Lindego do słownika pod redakcją Witolda Doroszewskiego. Uwagę skupiłam przede wszystkim na jednostkach słownikowych opatrzonych kwalifikatorami chronologicznymi – porównując je ze świadomością i praktyką użytkowników uchwyconą w 1936 roku przez T. Modrzewskiego w jego słowniku, a następnie w latach 1994–1995 przez autorki zbioru zgromadzonego drogą ankietową od osób urodzonych od początku XX wieku, a najpóźniej w dwudziestoleciu międzywojennym⁴. Konkluzje wynikające z tamtych analiz były następujące: 1. Świadomość leksykografów i ich praktyka nie pokrywają się w pełni ze świadomością i praktyką użytkowników. 2. W leksykonach część słownictwa wcześniej uzyskuje kwalifikatory chronologiczne „dawne” lub „przestarzałe”, a w języku użytkowników ciągle jeszcze, niekiedy bardzo długo, słownictwo to, a przynajmniej jakaś jego część, korzysta ze statusu żywotności. 3. Leksykony rejestrują na ogół słownictwo będące w fazie swojej największej żywotności funkcjonalnej, natomiast w języku poszczególnych użytkowników lub grup społecznych dosyć długo mogą przetrwać wyrazy, które weszły w schyłkową fazę swego życia.

Celem podjętej teraz – odmiennej – próby badania żywotności leksykalnej i semantycznej jednostek słownikowych jest jej prześledzenie na podstawie idiolektów i kompetencji językowej konkretnych osób na przestrzeni mniej więcej dwóch stuleci. Analizie poddano określony tematyczny zbiór słownictwa, a mianowicie: nazwy i określenia kobiet i mężczyzn występujące w piśmiennictwie Stefana Żeromskiego⁵. Są to głównie rzeczowniki w formach podstawowych i pochodnych oraz stosunkowo nieliczne formy przymiotnikowe. Przy przedstawianiu i interpretacji nie wprowadzam dodatkowych rozróżnień według ich funkcji tekstowych (w tym ekspresywnych oraz użyc przenośnych) czy stylistycznych, poza tym, że wszystkie stanowią nazwy lub określenia charakteryzowanych osób.

Obserwowany ciąg czasowy rozpoczyna się od połowy XIX wieku, co zbiega się z życiem Stefana Żeromskiego (urodził się w 1864 roku) i jego środowiskiem, w którym wzrastał i pobierał edukację – które było związane z jeszcze odleglejszymi w przeszłości dziejami języka – a kończy się na pierwszym dzie-

⁴ *Ibidem*.

⁵ Całość słownictwa pisarza dotyczącego kobiet i mężczyzn znajduje się w: *Słownictwo pism Stefana Żeromskiego*, t. 13. K. Handke, R. Handke, *Świat kobiet i świat mężczyzn*, Kraków 2007.

sięcioleciu XX wieku. Ogniwem pośrednim, o 80 lat późniejszym, jest idiolekt i kompetencja językowa autorki tego tekstu, urodzonej w 1932 roku, ale wzrastającej w środowisku rodzinnym osób urodzonych pod koniec XIX wieku. Dodatkowego materiału słownikowego dostarczyły badania ankietowe grupy osób z pokolenia autorki. Płaszczyzną odniesienia dla konkretnych idiolektów i kompetencji językowej są dwa leksykony języka polskiego: *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego (dalej skrót: SJPD), który utrwalił słownictwo języka polskiego zarówno z czasów Żeromskiego, jak też z czasu części mojego życia – do połowy XX wieku. Od drugiej połowy tego stulecia jestem również bezpośrednim świadkiem epoki, w której żyję, i mogę obserwować z jednej strony żywy język funkcjonujący w społeczeństwie oraz zmiany, jakie zachodziły w jego słownictwie, a z drugiej strony weryfikować pod kątem chronologicznym te zbiory, które zostały ujęte w nowszych leksykonach języka polskiego. W tym wypadku posłużyłam się głównie *Uniwersalnym słownikiem języka polskiego* pod redakcją Stanisława Dubisza (dalej skrót: USD)⁶.

Próba weryfikacyjna objęła te jednostki słownikowe (wyrazy i ich znaczenia) zbioru tematycznego, które w wymienionych leksykonach „granicznych” zostały opatrzone kwalifikatorami chronologicznymi: *archaiczne, dawne, przestarzałe, wychodzące z użycia, historyczne, książkowe*, a także ograniczone – zwłaszcza w USD – do niektórych dziedzin specjalistycznych, jak: *wojskowe, religijne, rzemieślnicze* itp.

W analizach porównawczych interesowało mnie przede wszystkim słownictwo, które miało status żywotności u Żeromskiego i zachowało taki sam status w moim idiolektie i w środowisku społecznym zbliżonym wiekowo, które mogę obserwować na co dzień. Wskazuje to z jednej strony na ciągłość żywotności określonej grupy słownictwa w okresie mniej więcej 150 lat, a z drugiej strony na zanikanie tej żywotności w czasach najnowszych. Ważne było przy tym zestawienie – porównanie i skonstrastowanie – słownictwa udokumentowanego w leksykonach, utrwalających zasoby istniejące w kanonie piśmiennictwa narodowego, z żywym słownictwem funkcjonującym w mniejszym lub większym zakresie w potocznym obiegu społecznym użytkowników posługujących się poprawną polszczyzną.

⁶ *Uniwersalny słownik języka polskiego*, pod red. S. Dubisza, t. 1–6, Warszawa 2003.

Badany zbiór składa się z 864 jednostek słownikowych (leksemów i form słowotwórczych), w tym 255 odnosi się do kobiet, a 609 – do mężczyzn⁷. Ta dysproporcja wynika głównie z faktu, iż piśmiennictwo Żeromskiego odzwierciedla czasy, w których sfery publicznej aktywności kobiet były nieporównanie skromniejsze niż sfery społecznej i zawodowej działalności mężczyzn.

Analizę szczegółową przeprowadziłam według zasady podziału na takie grupy słownictwa, które miały ukazać ciągłość żywotności poszczególnych nazw i określeń. Celowe wydaje się przy tym przytoczenie całego zbadanego materiału słownikowego, co pozwoli dodatkowo uwidocznić rodzaje leksemów i form słowotwórczych, które mają zdolność zachowawczą, oraz takie, które szybciej tracą swoją funkcjonalną żywotność. Znaczenia wyrazów podaję tylko w sytuacjach niejednoznacznych lub budzących wątpliwości.

I. Pierwszą grupę stanowią te jednostki słownikowe, które wystąpiły u Żeromskiego i zachowały swoją żywotność w moim idiolekcie, a nadto potwierdziła to – bez ograniczeń chronologicznych – dokumentacja SJPD. W poniższym wykazie przytoczono również po ukośniku informacje o obecności lub braku obecności poszczególnych wyrazów w USD, zaznaczając przy tym zastosowane w nim kwalifikatory. Dla dodatkowego uwypuklenia wyrazy, które zachowały swoją żywotność bez ograniczeń chronologicznych od Żeromskiego do dziś, są zaznaczone czcionką pogrubioną.

Nazwy i określenia kobiet

Adeptka / książ.⁸

Adoratorka / książ.

Akuszerka / przestarz.

Amatorka / +

⁷ Ta liczebność analizowanego tutaj zbioru, wybranego zgodnie z koncepcją tego artykułu, nie jest równoznaczna z całością tematycznego słownictwa dotyczącego kobiet i mężczyzn w pismach Żeromskiego. Zob. K. Handke, R. Handke, *op.cit.*

⁸ Wykaz występujących w artykule skrótów z SJPD i USD: daw. – dawny, ekon. – ekonomiczny, etn. – etnograficzny, hist. – historyczny, iron. – ironiczny, książ. – książkowy, lit. – literacki, med. – medyczny, mit. – mitologiczny, nauk. – naukowy, obraż. – obraźliwy, podn. – podniosły, poet. – poetycki, pogard. – pogardliwy, polit. – polityczny, pot. – potoczny, praw. – prawniczy, przen. – przenośny, przestarz. – przestarzały, pszcz. – pszczelarski, publ. – dotyczący publikatorów, reg. – regionalny, rel. – religijny, rzem. – rzemieślniczy, środ. – środowiskowy, tech. – techniczny, urz. – urzędowy, wojsk. – wojskowy, wulg. – wulgarny, zootech. – zootechniczny, żart. – żartobliwy.

Arystokratka / +

Ascetka / +

Aspirantka ‘kandydatka’ / książ.

Ateuszka / przestarz.

Babina ‘kobiecina, staruszka’, ‘kobieta’ / pot.

Babsztyl / pot.

Bałamutka / przestarz.

Bojownicza / +

Bożyszcze / książ.

Bóstwo / książ.

Brzezienna / książ.

Buchalterka ‘księgową’ / –

Chłopka / +

Ciapa / pot.

Ciełęcina / pot.

Ciotczysko / pot.

Cudo / pot.

Dama / +

Damulka / pot.

Delikacik / pot.

Demokratka / +

Donna / książ.

Dziedziczka / książ. ‘spadkobierczyni’; przestarz. ‘właścicielka ziemska’

Dzierlatka / książ.

Dziewczątka / pot.

Dziewczę / książ.

Dziewczynina / pot.

Dziewczysko / –

Dzieweczka / poet.

Dziewica / książ.; poet.

Dziewucha / pot.

Dziewuszka / pot.

Dziewuszysko / pot.

Elegantka / +

Emancypantka / przestarz.

Facetka / pot.

Felczerka / +

Figlarka / książ.

Figura / pot.

Flądra / pot.

Frajerka / pot.

Gęsiarka ‘dziewczyna pasąca gęsi’ / przestarz.

Gidia ‘osoba wysoka i chuda’ / pot.

Gospoia / pot.

Harpia ‘okrutnica, dręczycielka’ / książ.

Hipokrytka / książ.

Huncwot ‘łobuz, szelma’ / przestarz.

Huryśa ‘młoda piękna dziewczyna’ / przestarz.

Infantka / hist.

Informatorka / +

Interlokutorka / książ.

Istota / +

Istotka / pot.

Kapryśnica / książ.

Kobiecina / pot.

Kocica / książ.

Kokietka / książ.

Kokota ‘kobieta lekkich obyczajów’ / przestarz.

Koleżka / –

Konserwatystka / +

Koza ‘żywa, wesoła dziewczyna’ / pot.

Kozak ‘dziewczyna śmiała, energiczna’ / pot.

Kreatura ‘lichy człowiek, nędzna figura’ / książ.

Kuchta / pot.

Kumoszka / pot.

Kupcowa / przestarz.

Kuracjuszka / książ.

Kwestarka ‘kobieta zbierająca datki na cele publiczne’ / przestarz.

Kwoczka / –

Kwoka / pot.

Ladacznica / przestarz.

Łafirynda ‘kobieta lekkich obyczajów’ / pot.

- Lalka* ‘kobieta ładna, ale ograniczona’ / pot.
Lichwiarka / książ.
Łajdaczka / pot.
Łobuz / +
Łotrzyca / książ.
Magnifika ‘żona’ / przestarz.
Makolągwa – o dziewczynie lub młodej kobiecie / pot. – o kobiecie krzykliwej, głupiej
Małżonka / książ.
Mamka / pot.
Matrona – o kobiecie, zwykle starszej, zamożnej / + (SJPD i USD książ.)
Megiera / książ.
Mieszczanka / hist. ‘osoba należąca do mieszczaństwa’; książ. ‘osoba o konserwatywnych poglądach’; przestarz. ‘mieszkanka miasta’
Mieszczka / hist. ‘osoba należąca do mieszczaństwa’; książ. ‘osoba ograniczona, małostkowa’
Młódka / przestarz.
Mniszka / rel.
Modniarka ‘osoba zawodowo szyjąca ubiory i robiąca kapelusze damskie’ / przestarz.
Modrooka / poet. (w SJPD i USD tylko forma męska)
Monarchini / +
Mówczyńni / książk.
Muzykus ‘grajek’ / pot.
Nędzarka / książ.
Oblubienica ‘ukochana’ / +
Ochroniarka ‘nauczycielka, wychowawczyni w ochronce’ / –
Odźwierna / przestarz.
Osóbka / +
Oślica / pot.
Paniusia / pot.
Pannica / pot.
Pannisko / pot.
Piastunka ‘niańka’ / przestarz.
Pieszczotka / pot.
Podlot / –

Podlotek / pot.

Połowica ‘żona’ / książ.

Położnica / med.

Popychadło / pot.

Portierka / urz.

Posiadaczka / książ.

Posługaczka / przestarz.

Powiernica / książ.

Praczk / +

Prawiczka ‘dziewica’ / pot.

Propagatorka / książ.

Przekupka / pot.

Pudło / obraż.

Retuszerka / +

Rojalistka / –

Rozmówczyni / książ.

Roznosicielka / +

Rozpustnica / przestarz.

Samotnica / książ.

Sawantka ‘kobieta uczona i zwykle popisująca się swoją erudycją’ / przestarz.

Sikora / –

Sklepiark / pot.

Służąca / +

Spolecznica / książ.

Spódniczka / pot.

Sroka / –

Starowina / pot.

Strojnisia / książ.

Stróżka / przestarz.

Stryjenka / +

Szarytka ‘zakonnica zgromadzenia sióstr miłosierdzia św. Wincentego à Paulo’
/ rel.

Szelma / pot.

Sztuka ‘jednostka ludzka o określonych cechach’ / pot.

Śmieciarka ‘osoba utrzymująca się ze sprzedawania śmieci ze śmietników’ / –

Świekra ‘matka męża’ / przestarz.

- Świętoszka* / książ.
Trusia ‘osoba cicha, udająca skromną’ / przen.
Ulicznica ‘kobieta złego prowadzenia’ / przestarz.
Ulubienica / książ.
Utrzymanka / książ.
Uwodzicielka / książ.
Wędrowniczka / –
Wiedźma / pot.
Wieśniaczka / przestarz.
Wiochna ‘dorodna dziewczyna, zwłaszcza wiejska’ / –
Wisus ‘urwis, szelma’ / przestarz.
Wujenka / przestarz.
Wybranka / przestarz.
Wychowanka / książ.
Wyrobница ‘kobieta wynajmująca się do pracy fizycznej za wynagrodzeniem’ / przestarz.
Ziemianka / hist. ‘właścicielka posiadłości ziemskiej’
Żebraczka / +

Nazwy i określenia mężczyźni

- Adept* / książ.
Adonis ‘mężczyzna dbający o wygląd, nadskakujący kobietom’ / książ.
Amfitrion ‘gospodarz podejmujący gości’ / przestarz.
Anachoreta ‘pustelnik, samotnik’ / rel.
Andrus ‘łobuz, ulicznik’ / przestarz.
Angłoman / książ.
Apasz ‘opryszek’ / przestarz.
Aptekarz / +
Arywista ‘karierowicz’ / książ.
Baciar ‘ulicznik, spryciarz’ / + reg.
Bakalarz ‘nauczyciel’ / pot.
Balamut / przestarz.
Bartnik / pszcz.
Bawidamek / żart. a. iron.
Beletrysta / lit.

- Belfer* ‘nauczyciel’ / pot.
Belferzyna / –
Beżenny / książ.
Białoskórnik ‘garbarz wyprawiający skóry miękkie’ / tech.; przestarz.
Bibliofil / książ.
Bibosz ‘hulaka’ / przestarz.
Bigot ‘dewot, pobożniś’ / książ.
Birbant ‘hulaka’ / przestarz.
Bożyszczce / książ.
Bóstwo / książ.
Buchalter ‘księgowy’ / przestarz.
Bursz ‘w XIX w. student należący do korporacji i prowadzący hulaszczy tryb życia’ / hist.
Burzyciel / książ.
Burżuj ‘człowiek należący do posiadaczy, do burżuazji’ / pot.
Bystronogi / –
Cerber ‘srogi i czujny dozorca’ / książ.
Chalaciarz ‘ubogi Żyd noszący tradycyjny chałat’ / –
Chalupnik / ekon. ‘rzemieślnik domowy’; hist. ‘chłop bezrolny’
Chłopczyna / pot.
Chłopczyisko / pot.
Chłopoman ‘człowiek przesadnie idealizujący chłopów’ / książ.
Chłopowina / przestarz.
Chłystek ‘młokos, smarkacz’ / pot.
Chuderlawiec / –
Chudeusz / pot.
Chudzina / pot.
Chuligan / +
Chwalca / książ.
Chwat ‘zuch, śmiałość’ / przestarz.
Ciekawski / pot.
Ciełę ‘człowiek nierozgarnięty’ / pot.
Ciemiega ‘niedołęga’ / pot.
Cierpiętnik / książ.
Ciura / pot. ‘człowiek o podrzędnym stanowisku w wojsku’; hist. ‘pachołek wojskowy’

- Cymbał* / pot.
Czarnuch / pot.
Czeladnik / rzem.
Człeczyna / książk.
Człeczysko / książ.
Człek / przestarz.
Czupiradło / pot.
Dandys ‘elegant, modniś’ / książ.
Deklamator ‘ten, co deklamuje’ / +
Dekownik ‘ten, co się uchyla od czegoś’ / pot.
Deputowany ‘wybierany reprezentant jakiejś zbiorowości’ / polit.
Dobrodziej ‘dobroczyńca’ / przestarz.
Doliniarz ‘złodziej kieszonkowy’ / przestarz. środ.
Drapichrust ‘gałgan, łobuz’ / pot.
Dragal / pot.
Druciarz ‘człowiek wykonujący wyroby z drutu lub handlujący nimi’ / przestarz.
Druh ‘harcerz’; ‘przyjaciół, towarzyszy’ / +
Dryblas / pot.
Dryndziarz ‘dorożkarz’ / –
Dudek ‘głupiec, kiep’ / pot.
Dusigrosz / pot.
Dusza ‘człowiek’; ‘najważniejsza osoba’ / pot.
Dziadowina / pot.
Dziadyga / pot.
Dziewica / –
Dżentelmen / książ.
Ekspedytor / +
Eksploatator / książ.
Facet ‘mężczyzna, ktoś’ / pot.
Fagas ‘służący, lokaj’ / pot. ‘człowiek wysługujący się komuś, lizus’; ‘kochanek lub adorator’
Faktor ‘pośrednik w interesach’ / przestarz.
Fanfaron ‘pyszałek’ / przestarz.
Farmazon ‘błazen, człowiek niepoważny’; SJPD ‘niedowiarek, liberał, rewolucjonista’ / przestarz. – dotyczy znaczenia z SJPD

Felczer / +

Figura ‘osoba’, ‘osoba wybitna’ / pot.

Filantrop / książ.

Filister ‘człowiek obojętny na dobro ogółu, małostkowy, bez większych ambicji’ / przestarz.

Fircyk / książ. ‘lekkoduch’; przestarz. ‘strojniś’

Fisza ‘człowiek wpływowy’ / pot.

Fornal ‘robotnik pracujący przy koniach’ / hist.

Fotograf / +

Frajer / pot.

Frazesowicz / –

Fujara ‘człowiek gapowaty, niezaradny’ / pot.

Furiat ‘człowiek łatwo wpadający w gniew’ / książ.

Furman / pot.

Gach ‘kochanek, zalotnik’ / pot.

Gagatek ‘maminsynek’ / przestarz.

Galant ‘elegan’ / przestarz.

Galgan ‘nicpoń, łajdak’ / +

Gapa / pot.

Gawron ‘człowiek nierozgarnięty’ / –

Gazeciarz ‘sprzedawca gazet’ / pot.

Gbur ‘prostak’ / książ.

Gderacz / pot.

Gieldziarz ‘gracz, spekulant giełdowy’ / pot.

Gimnazjalista / +

Głosiciel / podn.

Gołowås ‘młokos’ / książ.

Gonciarz ‘rzemieślnik wykonujący gonty lub pokrywający nimi dachy’ / –

Gość ‘osoba przebywająca w gościnie’ / +

Grubianin ‘człowiek ordynarny’ / książ.

Handeles ‘uliczny handlarz starzyzną’ / przestarz.

Herezjarcha ‘twórca herezji’ / rel.

Herszt ‘przywódca bandy złoczyńców’ / pot.

Hetka-pętka ‘człowiek mało znaczący’ / pot.

Hołdownik ‘zwoleńnik, entuzjasta’ / przestarz.

- Hołysz* ‘człowiek biedny, zubożały’ / przestarz.
Hulaka / książ.
Huncwot ‘łobuz, szelma’ / przestarz.
Hycel ‘hultaj, nicpoń’ / +
Impertynent / książ.
Istota / książ.
Jelopa ‘gamoń, niezgara’ / pot. (w SJPD i u mnie – oboczna forma: *jelop*; w USD tylko *jelop*)
Junak ‘chwat, zuch, śmiałek’ / w SJPD i w USD – książ.
Kadet ‘słuchacz akademii wojskowej’ / +
Kafciarz ‘robotnik wyrabiający kafle’ / rzem.
Kajdaniarz ‘więzień zakuty w kajdany’ / przestarz.
Kamienicznik ‘właściciel kamienicy’ / przestarz.
Kancelista ‘niższy urzędnik kancelaryjny’ / przestarz.
Kapcan ‘niedołęga’ / pot.
Karawaniarz ‘człowiek powożący karawanem’ / pot.
Karczmarz / przestarz.
Kataryniarz / hist.
Katorżnik / hist.
Kawalarz ‘figlarz, żartowniś’ / pot.
Kiepi ‘gamoń, głupiec’ / przestarz.
Klecha – pogardliwie o księdzu / +
Kmieć / pot.
Kmiotek / pot.
Knajpiarz ‘osoba przesiadująca w knajpach’ / –
Knot ‘mały chłopiec, szkrab’ / +
Koleżka / pot.
Kołodziej / rzem.
Koltun ‘człowiek zacofany’ / +
Komiwojażer ‘agent handlowy’ / +
Kondotier ‘żołnierz najemny’ / hist.
Koniuszy ‘człowiek mający dozór nad końmi’ / zootech.
Konkurent ‘starający się o rękę panny’ / przestarz.
Konkwistador ‘zdobywca, zaborca’ / pot.
Koszykarz ‘człowiek wyrabiający koszyki’ / +
Krawczyzna ‘lichy krawiec’ / –

Krawiec / +

Księżyk ‘młody ksiądz’ / pot.

Księżyna / pot.

Kuchcik / pot.

Kuglarz ‘sztukmistrz’; ‘krętacz’ / przestarz.

Kulfon ‘osoba brzydka, niezgrabna’ / +

Kunktator ‘człowiek rozmyślnie z czymś zwlekający’ / książ.

Kutwa / pot.

Lalka ‘mężczyzna ładny, strojny, próżny’ / –

Laluś ‘strojniś, piękniś’ / pot.

Legat ‘przedstawiciel papieża’ / hist.

Lew ‘uwodziciel kobiet’ / –

Lichwiarz / książ.

Lokajczyk / przestarz.

Lowelas ‘kobieciarz’ / książ.

Luminarz ‘znakomitość’ / książ.

Łachmaniarz ‘trudniący się zbieraniem i sprzedażą szmat, łachmanów’, ‘nędzarz’ / przestarz.; pot. ‘nędzarz’

Łajdus / pot.

Łapacz ‘agent policji śledczej’ / pot.

Łapownik ‘ten, co bierze łapówki’ / pot.

Łapserdak ‘oberwaniec, łobuz’ / pot.

Łazęga / pogard.

Macher ‘spekulant, oszust’ / pot.

Magik ‘kuglarz’; ‘oszust’ / +

Malarzyna / pot.

Małzonek / książ.

Mentor ‘nauczyciel, wychowawca’ / książ.

Mizantrop ‘samotnik’ / książ.

Mizerak / pot.

Młokos / pot.

Moczynos ‘pijak’ / –

Naprawiacz / książ.

Obdartus / pot.

Oberwaniec / pot.

Obląkaniec / pot.

- Obrzydliwiec* / książ.
Obwieś ‘hultaj, nikczemnik’ / książ.
Odrapaniec ‘obdartus’ / pot.
Odszczerpieniec / książ.
Opilca / przestarz.
Ordynans / wojsk.
Ordynus / pot.
Orędownik ‘rzecznik, protektor, obrońca’ / przestarz.
Organicznik ‘zwolennik pracy organicznej’ / hist.
Oszukaniec / pot.
Pachoł ‘sługa’ / książ.
Pacholek ‘sługa’ / książ.
Panicz ‘dorosły syn zamożnego pana’ / przestarz.
Parias ‘człowiek wzgardzony, żyjący w nędzy’ / książ.
Parobas / +
Parobczak ‘młody parobek do pomocy w gospodarstwie wiejskim’ / hist.
Parweniusz ‘dorobkiewicz’ / książ.
Pasibrzuch / pot.
Paskarz ‘spekulant’ / pot.
Pastuch / pot.
Patron ‘opiekun, obrońca’ / książ.
Patrycjusz ‘mieszczanin z bogatej rodziny’ / hist.
Penitent ‘w Kościele katolickim przystępujący do spowiedzi’ / rel.
Perukarz ‘osoba wykonująca peruki’ / rzem.
Pętak ‘chłystek’ / pot.
Piechur / pot.
Pieczeniarsz ‘darmozjad’ / przestarz.
Pisarczyk ‘pomocnik pisarza w urzędzie’ / przestarz.
Plenipotencja ‘pełnomocnik’ / praw.
Plutokrata ‘bogacz, parweniusz’ / książ.
Planety ‘istota mityczna, sprowadzająca deszcz i grad’ / mit.
Pocztarz ‘urzędnik pocztowy’ / pot.
Podskakiewicz ‘lizus’ / –
Posługacz / przestarz.
Potentat / książ.
Praszczur ‘daleki przodek’ / książ.

- Prefekt** ‘katecheta’ / +
Prekursor / książ.
Profan ‘laik’ / książ.
Prostaczek / książ.
Przechrzta ‘neofita’ / przestarz.
Przekupień ‘handlarz, kramarz’ / przestarz.
Prześmiewca / książ.
Psubrat / pot.
Puryfikator / –
Pustelnik / książ.
Pyskacz / pot.
Rabuś / książ.
Rejent ‘notariusz’ / przestarz.
Religiant ‘bigot, dewot’ / książ.
Renegat / książ.
Retman ‘starszy flisak odpowiedzialny za transport tratw’ / przestarz.
Retuszer / +
Rewident / +
Robigrosz / –
Robociarz / pot.
Rycerz ‘szlachetny obrońca kobiet’ / książ.
Rzępola ‘marny grajek’ / pot.
Satrapa ‘despota, tyran’ / książ.
Schlebiacz / książ.
Sekciarz ‘człowiek o ciasnych poglądach; dogmatyk’ / książ.
Sekundant ‘świadek jednego z uczestników pojedynku’ / książ.
Sekwestrator / praw.
Sensata / + (w SJPD i USD *sensat*)
Serwilista ‘służalec’ / książ.
Siepacz ‘oprawca’ / książ.
Sietniak ‘cherlak, człowiek słabowity’ (w SJPD gw. podh.) / –
Sitarz ‘wyrabiający sita; handlujący nimi’ / rzem.
Sklepikarz / pot.
Skrobigarnek ‘skąpiec’ / –
Smyk ‘młody chłopiec’ / pot.
Spekulant / ekon.

- Stangret* ‘woźnica, furman’ / książ.
Starozakonny ‘wyznawca religii mojżeszowej’ / +
Statystyk ‘specjalista w zakresie statystyki’ / nauk.
Stołownik ‘osoba stołująca się w czyimś domu’ / książ.
Strachajło / pot.
Sutener / książ.
Swojak / pot.
Sybaryta / książ.
Szachraj / pot.
Szalbierz / książ.
Szałaputa ‘lekkoduch’ / –
Szaławiła ‘lekkoduch’ / książ.
Szelma / pot.
Szlachciura / hist.
Szlachetka / hist.
Szłagon ‘niewykształcony rubaszny szlachcic, mieszkający na prowincji’ / przestarz.
Szopenfeldziarz ‘złodziej kradnący po sklepach’ / –
Szpicel / pot.
Sztubak ‘uczeń’ / przestarz.
Sztukmistrz ‘cyrkowiec, magik’ / przestarz.
Szubrawiec / książ.
Szuler / pot.
Szyderca / książ.
Światowiec / książ.
Świątoszek / książ.
Świniarek ‘chłopiec pasący świnię’ / przestarz.
Świniarz ‘pasący świnię’ / przestarz.
Świniopas / pot.
Świszczypała ‘postrzeleniec’ / pot.
Terminator ‘uczeń rzemieślniczy’ / przestarz.
Troglodyta ‘jaskiniowiec’; ‘nieobyty’ / książ.
Tromtadrata ‘krzykacz, efekciarz’ / książ.
Tryumfator / książ.
Tułacz / książ.
Uczniak / pot.

Ugodowiec / książ.

Urwis / książ.

Urzędniczyzna / pot.

Utopista / książ.

Uzurpator / książ.

Walkoń / pot.

Warchoł ‘wichrzyciel’ / książ.

Wiarus ‘stary, dzielny żołnierz’ / pot.

Wierszokleta / książ.

Wisus ‘urwis’ / przestarz.

Włościanin / przestarz.

Włóczykij / pot.

Wojak / pot.

Wstecznik / książ.

Wydrwigrosz ‘człowiek wyłudający pieniądze’ / książ.

Wyga ‘cwaniak’ / książ.

Wygodnicki / książ.

Wymoczek ‘człowiek blady, mizerny’ / pot.

Wypędek ‘ten, co został wypędzony, usunięty’ / –

Wyraziciel / książ.

Wyrobnik ‘człowiek wynajmujący się do pracy fizycznej’ / przestarz.

Wyrodek / pot.

Wyrostek / pot.

Wyrzutek / książ.

Wywłoka ‘łobuz, nicpoń’ / pot.

Wywrotowiec ‘zwolennik przewrotu społecznego’ / publ.

Zakała / pot.

Zamiatacz ‘człowiek zajmujący się zamyaniem ulic’ / pot.

Zaprzędaniec ‘zdrajca’ / przestarz.

Zasraniec ‘smarkacz, pętaś’ / pot. wulg.

Zausznik ‘powiernik, donosiciel’ / przestarz.

Zblazowany / +

Ziemianin ‘właściciel posiadłości ziemskiej’ / hist.

Ziomek ‘rodak’ / +

Złoczyńca / książ.

Zwiastun / książ.

Żak ‘uczeń, student’ / książ.

Żołdak / książ.

II. Drugą grupę stanowią te jednostki słownikowe, które wystąpiły u Żeromskiego i w moim idiolekcie, a w SJPD zostały opatrzone kwalifikatorami chronologicznymi: *dawne*, *przestarzałe* lub *wychodzące z użycia*. W poniższym ich wykazie po pierwszym ukośniku podaję kwalifikatory SJPD, a po drugim ukośniku – kwalifikatory, jakie poszczególne wyrazy uzyskały w USD, także brak wyrazu w tym słowniku. Dla uproszczenia: jeżeli w obu tych leksykonach występuje kwalifikator *przestarz.*, wówczas zaznaczam to dwoma ukośnikami.

Nazwy i określenia kobiet

Bogdanka ‘ukochana, wybranka’ /przestarz.; dziś książ. a. pot. żart. / przestarz. poet.

Bona ‘domowa wychowawczyni’ //

Dziewoja ‘młoda dorodna dziewczyna’, ‘panna’ //

Fiksotka ‘osoba szalona, maniaczka’ / przestarz. / –

Guwernantka / przestarz. / hist.

Heroina ‘kobieta dzielna, odważna’ / przestarz.; dziś książ. / przestarz.

Jawnogrzesznicza //

Kurtyzana //

Metresa ‘utrzymanka’ //

Muzyczka / przestarz. forma słowotwórcza / pot.

Nalóżnica ‘kochanka’ / przestarz. / książ.

Nierządnica //

Niewiasta 1. ‘żona’; 2. ‘kobieta’ / 1. daw., 2. wychodz. z użycia / książ. a. podn.

Nikczemnica / przestarz. / –

Ochmistrzyni ‘szafarka, klucznicza w majątku’ / przestarz. / hist.

Pensjonarka ‘uczennica na pensji’ / przestarz. / hist.

Rezydentka ‘uboga krewna’ / przestarz. / hist.

Rodzicielka / daw.; dziś podn. a. żart. / przestarz.

Sługa //

Szafarka ‘gospodyni, klucznicza’ //

Szwaczka ‘krawcowa, bieliźniarka’ //

Szynkarka ‘właścicielka szynku lub żona szynkarza’ //

Wychowanica / przestarz. / książ.

Zwodnica ‘uwodzicielka’ / przestarz. / –

Nazwy i określenia mężczyzn

- Balwierz* ‘fryzjer, felczer’ / daw. / arch.; reg. pozn.
Chłopię / przestarz.; dziś żart. / przestarz.
Chudopacholek ‘niezamożny szlachcic, człowiek niskiego stanu’ / daw. / arch.;
 pot. żart. ‘człowiek ubogi, skromny’
Chudzina ‘człowiek ubogi’ / daw. / pot. ‘chudy’, ‘nieszczęśliwy’
Dobrodziej – tytuł grzesznościowy //
Donatariusz ‘człowiek obdarzony donacją’ / daw. / –
Elew ‘uczeń, wychowanek’ //
Epuzer ‘konkurent do ręki panny’ //
Eskulap ‘lekarz’ / przestarz.; dziś żart. / książ. a. żart.
Famulus ‘bliski, zaufany sługa’ / daw., dziś żart. / arch.
Fiakier ‘dorożkarz’ / przestarz. reg. / reg. krak.
Fiksat ‘szaleniec, maniak’ / przestarz. / pot.
Filut ‘figlarz’, ‘spryciarz’ / przestarz. / pot.
Flis ‘flisak’ //
Frant ‘człowiek przebiegły’, ‘elegant, hulaka’ / daw. / przestarz.
Fryc ‘początkujący w zawodzie’ //
Garson ‘kelner’ //
Golibroda ‘fryzjer’ //
Grasant ‘rabuś’ //
Gumienny ‘człowiek mający nadzór nad gumnami’ / przestarz. / –
Guwerner ‘nauczyciel domowy’ / przestarz. / hist.
Handel ‘handlarz, uliczny handlarz’ / przestarz. / –
Hebes ‘człowiek, uczeń tępy’ / przestarz. / –
Herszt ‘przywódca bandy złodziei’ / daw. / pot.
Hultaj ‘nicpoń, próżniak’ / przestarz. / książ.
Jurysta ‘prawnik’ / przestarz. / książ.
Kacap – o Rosjaninie / przestarz. / pot.
Kamerdyner ‘starszy lokaj’ / daw. / książ.
Kamrat ‘kolega, zwłaszcza towarzysz broni’ / daw.; dziś ‘kolega, kompan’ / pot.
Karbowy ‘w majątku dworskim – człowiek nadzorujący pracę’ / przestarz. / hist.
Kat / daw. / książ.
Klucznik ‘człowiek mający pod swoim zarządem klucze’ / daw. / przestarz.
Kokiet / przestarz. / książ.

- Koligat* ‘powinowaty, spokrewniony’ /daw. / przestarz.
- Kompatriota* ‘rodak’ / daw. / –
- Konsyliarz* ‘lekarz’ / przestarz.; dziś żart. / przestarz. a. książ.
- Kramarz* //
- Kuchta* ‘niezbyt dobry kucharz’ / daw. / pot.
- Kupczyk* ‘drobny kupiec, kramarz’ / przestarz. / książ.
- Leśny* ‘leśniczy’ / przestarz. / –
- Łupieżca* ‘rabuś’ / daw. / książ.
- Majtek* ‘marynarz’ //
- Modniś* ‘elegant’ / daw. / książ.
- Nuworysz* ‘dorobkiewicz’ / przestarz. / książ.
- Oberżysta* //
- Oficjalista* ‘człowiek zatrudniony przy zarządzaniu majątkiem’ / przestarz. / hist.
- Ostrowidz* ‘człowiek dobrze widzący’ / przestarz. / –
- Palestrant* ‘prawnik, członek palestry’ / przestarz. / –
- Papa* ‘ojciec’ //
- Parafianin* ‘człowiek ze wsi, bez wykształcenia, ograniczony’ / przestarz. / –
- Parch* – o Żydzie / przestarz. / –
- Pauper* ‘biedak’ / przestarz. / książ.
- Pątnik* ‘pielgrzym’ / daw. / książ.
- Pedel* ‘woźny w jakiejś instytucji’ //
- Piszczyk* ‘niższy urzędnik, pisarek’, ‘marny pisarz’ / przestarz. / –
- Pleban* ‘proboszcz’ //
- Plebejusz* / daw. ‘nie szlachcic’; przestarz. ‘człowiek nie z warstwy uprzywilejowanej’ / hist. ; książ.
- Poczmistrz* ‘kierownik urzędu pocztowego’ / daw. / przestarz.
- Pocztylion* ‘pracownicy urzędu pocztowego rozwożący przesyłki’ //
- Posesjonat* ‘właściciel posiadłości ziemskiej’ / przestarz. / książ.
- Prowizor* ‘dawny pracownik apteki niższego stopnia’ / przestarz. / –
- Pryncypał* ‘zwierzchnik’ / wychodzące z użycia / książ.
- Przychodzień* ‘przybysz’ / książ. / książ.
- Rataj* ‘parobek, folwarczny pracownik’ / przestarz. / hist.
- Rezydent* ‘ubogi krewny na dworze, na utrzymaniu krewnych’ / przestarz. / hist.
- Salonowiec* ‘bywalec salonowy’ / przestarz. / książ.

Skryba ‘kopista’ / daw.; dziś żart. o urzędniku lub literacie / hist., dziś książ.
Socjusz ‘towarzysz, kompan, sprzymierzeniec’ / przestarz. / daw. / –
Spazmatyk ‘człowiek cierpiący na spazmy’ / przestarz. / –
Sportsmen / wychodzące z użycia / książ.
Subiekt ‘ekspedient’ //
Suchotnik ‘gruźlik’ / przestarz. / pot.
Sukcesor ‘spadkobierca’ / wychodzące z użycia / książ.
Szajgec ‘łobuz, hultaj’ / przestarz. / etn. ‘chłopiec nieżydowski’, ‘łobuz’
Sztukmistrz ‘mistrz w swojej sztuce’ / przestarz. / przestarz. ‘kuglarz, magik’
Szwajcar ‘odźwierny, portier’ //
Szynkarz ‘właściciel szynku’ //
Tetryk ‘zręda, nudziarz’ / wychodzące z użycia / książ.
Totumfacki ‘człowiek zaufany, zausznik’ / wychodzące z użycia / przestarz.
Trefniś ‘zawodowy błazen, wesołek’ / daw. / hist.
Ulicznik ‘łobuz’ / wychodzące z użycia / pot.
Umyślny ‘posłaniec, goniec’ //
Utracjusz ‘rozrzutnik’ / wychodzące z użycia / książ.
Wartogłów ‘lekkoduch’ //
Wstępniak ‘uczeń klasy wstępnej’ / przestarz. / –
Wyjadacz ‘darmozjad’ / daw. / –
Wypłosz ‘człowiek lekkomyślny’ / przestarz., dziś gwar. / pot.
Zalotnik ‘konkurent’ //
Zdzierca / przestarz. ‘ten, kto zdiera opłaty’; daw. ‘łupieżca, rozbójnik’ / pot.

III. Odrębną grupę, stosunkowo nieliczną, stanowią nazwy i określenia o nieprzerwanej żywotności – od połowy XIX stulecia do dzisiaj (w niewielu wypadkach z pewną modyfikacją semantyczną), to znaczy wystąpiły one w piśmiennictwie Stefana Żeromskiego, są w moim idiolekcie, nadto zostały bez kwalifikatorów chronologicznych udokumentowane w SJPD i w USD:

- dotyczące kobiet (24): *amatorka*, *arystokratka*, *ascetka*, *aspirantka*, *bojownicza*, *chłopka*, *dama*, *demokratka*, *elegantka*, *felczerka*, *informatorka*, *istota*, *konserwatystka*, *łobuz*, *matrona*, *monarchini*, *oblubienica*, *osóbka*, *pracza*, *retuszerka*, *roznosicielka*, *służąca*, *stryjenka*, *żebraczka*;
- dotyczące mężczyzn (31): *aptekarz*, *baciar* (reg.), *chuligan*, *deklamator*, *druh*, *ekspedytor*, *felczer*, *fotograf*, *gach*, *galgan*, *gimnazjalista*,

gość, graf, hycel, kadet, klecha, knot, kołtun, komiwojażer, koszykarz, krawiec, kulfon, magik, parobas, prefekt, retuszer, rewident, sensat(a), starozakonny, zblazowany, ziomek.

Przytoczony zbiór tej grupy nie jest spójny pod żadnym względem, nie charakteryzuje się też jednolitością tematyczną. Wręcz przeciwnie, niekiedy dziwi przypadkowość, np. jest zachowana *stryjenka*, a brak w tej grupie *wujenki* (zapewne nazwa *ciotka* wcześniej ustaliła swój status powszechności). Można jedynie zauważyć, że w odniesieniu do mężczyzn zachowało się znacznie więcej nazw i określeń nacechowanych niż w odniesieniu do kobiet. Zastanawia też brak w SJPD, a zwłaszcza w USD niektórych ciągle żywych w komunikacji społecznej nazw i określeń, takich jak: *podlot, sroka, wiochna; gawron, podskakiewicz, sietniak, szalapa, wypędek.*

Opis i interpretacja materiału

W grupie pierwszej mamy 491 jednostek słownikowych, które wystąpiły u Żeromskiego, zachowały żywotność w moim idiolekcie i zostały udokumentowane w SJPD bez ograniczeń chronologicznych (w tym 160 dotyczy kobiet, a 331 – mężczyzn), co stanowi aż 56,7% całego analizowanego zbioru, liczącego 864 jednostki słownikowe.

Wśród nich 52 nazwy i określenia osób (23 dotyczące kobiet i 29 dotyczące mężczyzn), to jest 10,5% od liczby 491, mają poświadczoną żywotność również w USD.

W grupie drugiej mamy 114 jednostek słownikowych (24 dotyczą kobiet, a 90 – mężczyzn), to jest 13,19% zbioru liczącego 864 jednostki słownikowe, które wystąpiły u Żeromskiego, zachowały żywotność w moim idiolekcie, a w SJPD i USD zostały opatrzone kwalifikatorami chronologicznymi. Wskazuje to na większą żywotność badanego słownictwa w żywym języku niż w kanonie piśmiennictwa, który stanowi podstawę tych leksykonów.

Żeby mówić o charakterze cezur w życiu rozpatrywanego słownictwa, należy jeszcze przyjrzeć się mu z innych stron. Omówione dwie główne grupy, mimo iż łącznie stanowią przeważającą większość zbioru (605 jednostek słownikowych, tj. 70%), nie wyczerpują jego całości.

Pierwszą dostrzegalną cezurę w życiu wyrazów rozpatrywanego zbioru z pism Żeromskiego wyznacza ich brak już w SJPD (również w USD). Nie jest

wykluczone, że w całej bazie słownictwa zgromadzonego do tego leksykonu znalazły się też wyrazy, których z jakichś względów nie włączono do wersji opublikowanej. Są to:

- dotyczące kobiet⁹: *bobek, flirtantka, granda, gumiarą, kabarecistka, kłamczyni, młodsza, nihilistka, postępowiczka, prozelitka, snobinetka*;
- dotyczące mężczyzn: *arystarcha, bawidam, bezspodniowiec, blambek, butrym, cicciseo, cierpiak, czapa, dyscypulus, emfizematyk, endusie, feminiściarz, forster, gołas, gurmandzista, hapencucyk, hecmajster¹⁰, kantorzysta, kobietolowca, książkowiec, lokajus, magdaleniarz, mękała, nawracacz, niedoświadczoniec, ogrodnicyk, ojczyźniak, plutodul, raubszyc, strucel, szláfkamrat, tabakaj, tendencjalista, zasłużoniec*.

Są wśród nich wyrazy obcojęzyczne różnego pochodzenia, o niewielkim rozpowszechnieniu w polszczyźnie, oraz wyrazy pochodzenia gwarowego czy też regionalnego (np. *mękała* ‘drobny mieszczanin’), a także takie, które odnoszą się do określonej przestrzeni społecznej i konkretnego czasu (np. *endusie* ‘osoby związane z narodową demokracją’, *magdaleniarz* ‘nawracający upadłe kobiety’ – od św. Magdaleny, patronki zakonu opiekującego się kobietami moralnie upadłymi). Są również nazwy ekspresywne (np. *lokajus*) czy użyte okazjonalnie (np. *bawidam*), o których społecznym rozpowszechnieniu brak danych i możemy przypuszczać, iż należały do indywidualizmów pisarza lub były używane w wąskim środowisku.

Warto natomiast wyraźnie podkreślić dwie kwestie, które dotyczą nie tylko tego ostatniego zbioru nazw, lecz w ogóle takich przypadków w materiale SJPD. Brak tu nazw dotyczących kobiet, co wynika z zasady przyjętej w leksykonie – niewprowadzania jako wyrazów hasłowych, a w konsekwencji niedokumentowania jako form jedynie potencjalnych, wielu form żeńskich od męskich (i tak np. są: *buntownik, nihilista, potentat, prozelita, reakcjonista*, a brak odpowiednich form żeńskich: *buntownica, nihilistka, potentatka, prozelitka, reakcjonistka*). Z kolei wśród nazw i określeń dotyczących mężczyzn nie znajdujemy w SJPD wielu derywatów słowotwórczych z przyrostkami *-arz* (np. *bombiarz, kaszkieciarz, feminiściarz*), *-acz* (np. *okpiwacz*), *-owicz* (np. *romansowicz*), *-ik*, *-yk* (np. *dżentelmanik, malarzyk*), *-ista*, *-ysta* (np. *tradycjonalista, kantorzysta*) itp.

⁹ Pełna dokumentacja tego słownictwa została zaprezentowana w t. 13. *Słownictwa pism Stefana Żeromskiego, op.cit.*

¹⁰ W SJPD, t. XI, Suplement jest *hecmistrz* daw. ‘cyrkowiec, człowiek pokazujący sztuki cyrkowe’.

W efekcie z materiału Żeromskiego dowiadujemy się, że pisarz używał bardzo wielu takich form, a brak szerszej dokumentacji w SJPD nie pozwala stwierdzić, czy był to jego osobniczy zwyczaj językowy, czy też wszystkie wymienione formy miały pełne prawo obywatelstwa w komunikacji społecznej w czasach Żeromskiego. Są to ważne fakty w dziejach polszczyzny, które niestety mają ograniczoną dokumentację leksykograficzną.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że część słownictwa tej grupy istnieje w moim idiolekcie, a mianowicie:

- dotyczące kobiet: *buntownica, fotografka, jednorodzona, nowicjatka, paniusieczka, potentatka, przełożona pensji, reakcjonistka, romansowa, śledziarka, uczona*;
- dotyczące mężczyzn: *bombiarz, dławikufel, dżentelmanik, kaszkociarz, krańcowiec, malarzyk, mecenasik, mecenasiunio, mikrocefal, okpiwacz, omamiacz, pejzan, pomykacz, poszturchaniec, przebudziciel, romansowicz, syndykal, trapiduch*.

Inną cezurę dokumentuje ponad 50 nazw i określeń użytych przez Żeromskiego i zinwentaryzowanych w SJPD, a których nie ma już w moim idiolekcie i brak w USD. Przy tym znaczna ich część w SJPD została opatrzona kwalifikatorami chronologicznymi: *dawne* lub *przestarzałe*.

Bez kwalifikatorów chronologicznych są:

- dotyczące kobiet: *arcykapłan, bandoska, grandesa, poławiaczka, potwarczyni, siewczyni, spódniczarka, szpiegówka, wędrownica, wygnanka*;
- dotyczące mężczyzn: *akcyźnik, bajczarz, baletnik, bibularz, bufeciarz, chodzik, dowcipiarz, furfant, gasiciel, grzecznioś, gulon, hamletyk, klawisznik, łazanek, renciarz, synekurzysta*.

Natomiast kwalifikatorami chronologicznymi opatrzone zostały w SJPD:

- dotyczące kobiet: *elewka, frejlina, gamratka, jeźdźczyni, kolekcjonistka, kościarka, memuar, podwika, rogówka, staniczarka*;
- dotyczące mężczyzn: *budownik, cylindrowiec, czynownik, dźwigacz, fotografista, gerent, giełdzysta, gracjalista, impostor, oślak, oświeciciel, pajęczyniarz, pajuk, paszkwilista, pieniężnik, składnik, skrybant, szkolarz, wymijacz, zarobnik*.

W pewnym sensie najgłębsza cezura w ciągłości życia wyrazów (leksemów i znaczeń) w rozpatrywanym czasie rysuje się na przełomie XX i XXI wieku, co jest widoczne zwłaszcza na poziomie dokumentacji leksykograficznej, a co

wyraźnie widać w USD, który przedstawia stan dzisiejszej polszczyzny. Mamy tu nie tylko jednostki słownikowe opatrzone kwalifikatorami chronologicznymi (*arch.*, *przestarz.*, *hist.*), ale przede wszystkim innego rodzaju rozwarstwienie słownictwa na skutek stosowania rozlicznych kwalifikatorów wskazujących funkcjonalne i stylistyczne odmianki języka (*urzędowy*, *wojskowy*, *rzemieślniczy*, *polityczny*, *religijny*, *medyczny*, *pszczelarski*; *regionalny*, *środowiskowy*, *potoczny*, *poetycki*; *ironiczny*, *żartobliwy*, *pogardliwy*, *lekceważący* i inne). Szczególnie częsty w odniesieniu do wyrazów badanego zbioru jest kwalifikator *książ.*, co niejako sugeruje ich wykluczenie z podstawowego zbioru słownictwa funkcjonującego w żywej komunikacji społecznej.

W badanym zbiorze 864 nazw i określeń kobiet i mężczyzn aż 241 to jednostki słownikowe, które występują w pismach Żeromskiego i w moim idiolekcie oraz w SJPD, a w USD albo w ogóle nie występują, albo mają kwalifikatory ograniczające zakres ich powszechności. I tak na przykład jako *przestarzałe* zakwalifikowano: *akuszerka*, *bałamutka*, *huncwot* (o kobiecie), *kokota*, *kupcowa*, *ladacznica*, *młódka*, *modniarka*, *odźwierna*, *posługaczka*, *sawantka*, *ulicznica*, *wieszczka*, *wieśniaczka*, *wybranka*, *wyrobница* oraz *andrus*, *bałamut*, *białoskórnik*, *bibosz*, *birbant*, *buchalter*, *chwat*, *fanfaron*, *flister*, *galant*, *hołysz*, *kamienicznik*, *kiep*, *kuglarz*, *opilca*, *pieczeniaryz*, *posługacz*, *przekupień*, *rejent*, *szlagon*, *sztubak*, *terminator*, *wisus*, *zausznic*. Inne liczne wyrazy tej grupy opatrzone kwalifikatorem *książkowy* lub *historyczny*. Jest też spora część tej grupy badanych nazw i określeń, których nie ma już w USD, np.: *buchalterka*, *ochroniarka*, *podlot*, *wiochna* oraz *belferzyna*, *chałaciaryz*, *chuderlawiec*, *donatariusz*, *dryndziaryz*, *kartoflarz*, *lyczek*, *młodzianek*, *mospanek*, *podskakiewicz*, *propinatoryz*, *puryfikatoryz*, *robigrasz*, *schlebiacz*, *szalaputa*, *szwindlarz*, *wypędek* (zob. wyżej dwa wykazy główne, w których oznaczono status poszczególnych jednostek słownikowych w USD).

Ciągłość życia poszczególnych wyrazów i ich znaczeń, podobnie jak przetrwanie tej ciągłości, przedstawia się inaczej w wielkich leksykonach języka polskiego, a inaczej w żywym obiegu społecznym. Ta odmienność wynika przede wszystkim z określonych uwarunkowań, związanych głównie z koncepcjami i zasadami redakcyjnymi przyjętymi w danym leksykonie.

Przeprowadzone tutaj eksperymentalne porównanie zasobu słownictwa udokumentowanego w leksykonach z fragmentarycznym zasobem słownictwa obecnego w żywym języku pojedynczych użytkowników nie może aspirować do wniosków natury ogólnej. Niemniej wyraźnie podkreśla fakt, iż w żywym spo-

łecznym obiegu polszczyzny znacznie dłużej, niż to wynika z dokumentacji leksykograficznej, przechowują się spore zasoby słownictwa. Dowodzi tego między innymi ciągła żywotność tak znacznej liczby nazw i określeń kobiet i mężczyzn – od Żeromskiego do osób mojego pokolenia, co potwierdziły przywołane wyniki badań ankietowych.

Długotrwałą żywotność wielu nazw i określeń w komunikacji społecznej dodatkowo podkreśla materiał zgromadzony drogą ankiety na początku lat 90. XX stulecia od osób urodzonych na przełomie XIX i XX wieku oraz w pierwszych dwóch–trzech dziesięcioleciach XX stulecia. Są to wyrazy i określenia osób albo używane przez ankietowanych, albo ciągle jeszcze istniejące, jednak z zauważaną przez ankietowanych tendencją do stopniowego wychodzenia z użycia.

Można tutaj wyróżnić przede wszystkim nazwy zawodów i czynności, w tym:

- dotyczące kobiet: *akuszerka, bona, felczerka, guwernantka, kuchta, modniarka, ochmistrzyni, ochroniarka, piastunka, posługaczka, praczka, przepupka, przełożona pensji, służa, służąca, stróżka, szwaczka*;
- dotyczące mężczyzn: *aptekarz, bakalarz, balwierz, buchalter, druciarz, dryndziarz, faktor, felczer, fiakier, fornal, foszman, frajter, furman, gaziarczyk, guwerner, handel, handełes, kamerdyner, karawaniarz, karbowy, karczmarz, kataryniarz, kołodziej, komiwojażer, koniuszy, konsyliarz, kramarz, kuchta, leśny, lokajczyk, ordynans, paskarz, pastuch, pedel, pocztylion, prefekt, prowizor, stangret, subiekt, sztukmistrz, szwajcar*.

Mniej liczną grupę stanowią nazwy i określenia stanów i sytuacji społecznej osób, takie jak:

- dotyczące kobiet: *dama, damulka, kokota, metresa, pensjonarka, połowica, rezydentka, utrzymanka*;
- dotyczące mężczyzn: *czeladnik, elew, kamrat, lew, pryncypał, starozakonny, terminator, totumfacki, włościanin*.

Stosunkowo liczna grupa, zwłaszcza w odniesieniu do mężczyzn, zawiera nazwy i określenia nacechowane, takie jak: *bałamut, bawidamek, bibosz, birbant, chwiat, dandys, fanfaron, fiksat, filut, galant, galgan, hetka-pętka, hulaka, huncwot, hycel, kacap, kałmuk, kapcan, kulfon, lowelas, urwis, wisus*. Kobiet dotyczy tu tylko *lafirynda*.

Mam świadomość, że część rozpatrywanego tu słownictwa zachowanego w moim idiolekcie odznaczała się większym stopniem żywotności w pierwszej połowie mojego życia, gdy jeszcze żyła stosunkowo liczna część starszego ode

mnie pokolenia, które posługiwało się tym słownictwem na co dzień, i gdy trwały jeszcze w otaczającej nas rzeczywistości atrybuty dawnej przestrzeni społecznej, funkcjonującej stale w pierwszej połowie XX wieku, a ich relikty utrzymały się w języku nieco dłużej, a jak się okazuje – nawet do początku lat 90. XX wieku, mimo iż część tej leksyki stopniowo przechodziła do zasobu biernego słownictwa.

W jakiejś mierze podobne przyczyny sprawiły, że część dawniej aktywnego słownictwa i w moim idiolekcie nabrała statusu względnej bierności. Względnej, ponieważ znane są doraźne sytuacje komunikacyjne, gdy takie słownictwo okazjonalnie się aktywizuje. Dzieje się to wówczas, gdy następuje narracja wspomnieniowa – w postaci monologu lub rozmowy w gronie osób nastawionych na opowieści o przeszłości. Na przykład:

- Pamiętacie, jak dawniej regularnie w środy przychodził *handeles Josiek*, a w piątki *kataryniarz z papugą*.
- U nas raz w miesiącu zjawiał się *druciarz* i wołał: *Garnki lutuję!*
- A ja bardzo lubiłem jeździć *dryndą*, pozwalano mi siadać na koźle koło *dorożkarza*, jeżeli był nim pan Antoni.
- A pamiętacie *pańską skórkę*? Kto dziś wie, co to było?

Zanik epoki ziemiańsko-szlacheckiej i mieszczańskiej oraz powojenne zmiany ustrojowe stały się w drugiej połowie XX stulecia przyczyną również zmian w zasobie słownictwa języka polskiego, co zaznaczyło się wyraźną cesurą w jego bezwzględnej ciągłości. Te zewnętrzne czynniki były zapewne jedną z przyczyn wprowadzania w SJPD tak wielu kwalifikatorów chronologicznych, ponieważ oceniano żywotność poszczególnych wyrazów z perspektywy czasów powojennych.

Pora na konkluzje końcowe, wynikające z eksperymentu warsztatowego, jaki starałam się tu przedstawić.

Czy podjęty rodzaj analizy konkretnego zbioru słownictwa miał sens i czy przyniósł istotne spostrzeżenia leksykograficzne i leksykologiczne? Sądzę, że tak. Szczegółowa obserwacja niewielkiego zbioru słownictwa pozwoliła dostrzec istotne prawidłowości w przebiegu życia wyrazów, a zarazem zaznaczające się problemy w jego gromadzeniu i dokumentacji. Te badania potwierdziły również wcześniejsze – przywołane na wstępie – wnioski dotyczące życia wyrazów w polszczyźnie, tym bardziej że weryfikacja żywotności została przeprowadzona

z innego niż poprzednio punktu widzenia. I tym razem materiał ukazał różnicę między stanem żywotności słownictwa zinwentaryzowanego w leksykonach a tym, jaki daje się obserwować w żywej komunikacji społecznej.

W rezultacie dotychczasowych szczegółowych badań wybranych, większych i mniejszych, zasobów polskiego słownictwa nasuwa się wniosek dotyczący przyszłych przedsięwzięć leksykograficznych, a mianowicie – potrzeba uwzględnienia w wielkich leksykonach języka narodowego znacznie szerszej podstawy tekstowej. Odnosi się to z jednej strony do pełniejszego wykorzystywania piśmiennictwa wybitnych pisarzy, takich jak na przykład Stefan Żeromski. Z wielu przeprowadzonych szczegółowych analiz słownictwa jego dzieł¹¹ wynika, że znaczący zasób słownictwa tego pisarza, odzwierciedlający polszczyznę określonego okresu w dziejach języka polskiego, nie został udokumentowany w największym XX-wiecznym leksykonie (SJPD). Z drugiej strony odnosi się do słownictwa funkcjonującego w żywym obiegu komunikacji społecznej. Braki w tym zakresie wyraźnie uszczuplają pełnię bogactwa słownictwa narodowego. A materiał ten można uzyskiwać nie tylko od osób żyjących, jego kopalnię stanowi obszerne i różnorodne piśmiennictwo wspomnieniowe.

CONTINUITY AND CAESURA IN THE LIFE OF THE WORDS WORKSHOP EXPERIMENT

Summary

Keywords: the life of words, continuity, caesura

The experimental study of the vitality of the vocabulary of the Polish language is based on the example of the collection of names and definitions of men and women, which are used in the works of the outstanding Polish writer – Stefan Żeromski (1864–1925). These words (a total of 864 words) were set against their vitality in the idiolect of the author of the article (born in the year 1932). Thereafter they were compared with the condition of the national vocabulary documented in two lexicons of the Polish language edited by W. Doroszewski (based on the canon of texts of the 19th century and

¹¹ Zob. *Słownictwo pism Stefana Żeromskiego*, t. 1 wstępny oraz t. 2–15, *op.cit.*

the first half of the 20th century) and edited by S. Dubisz (incorporating the modern language).

The experiment was based on the verification of the continuity of the life of words in the idiolect of the direct witness and participant in the long-term period of the life of the vocabulary.

The conclusions, which were drawn up on the basis of this study, are as follows: the permanent vitality of words (lexical and semantic) is maintained during a longer period in the live public communication, as compared to the lexicons. 56.7% of the collection of words used in Żeromski's letters were preserved in the author's idiolect. Besides, during a period of more than 150 years, several caesuras (turning points) in the life of specified groups of the analyzed vocabulary were observed. The most expressive caesura occurred at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century; during this period, the life of many words – including the live language of communication – which had been used before, discontinued. The external reasons are mainly the systemic changes, which took place after the World War II, and most recently – the civilization and cultural changes.